

KISS BALÁZS

Michel Foucault hatalomfelfogásáról

Látszólag könnyű dolgunk van, amikor arra a kérdésre keressük a választ, vajon mi is a státusa Michel Foucault életművében a hatalomnak. Foucault ugyanis gyakorta mintegy összefoglalta összes addig keletkezett írását, így időről időre kitért például a hatalomnak a munkáiban betöltött szerepére is. Ez a könnyebbség azonban tényleg csak látszólagos, mert eme összefoglalások alkalmával Foucault kevésbé törődött azzal, vajon régebbi műveiben mire is esett valójában a hangsúly, ehelyett sokkal inkább az újraértékelések idején éppen vizsgált téma szempontjait érvényesítette, aminek következtében régi írásai saját maga számára is átértelmeződtek.

Külön további nehézségnek mondható, hogy a hatalomról írott rövidebb, velős munkák – részben a dolog természetéből következően – általában sokkal szárazabbak, mint a hatalom egy-egy szférában való működéséről szóló nagy könyvek. A részletelemzések izgalmas, néha egyenesen megrázó hatása teljesen hiányzik a tisztán teoretikus igényű tanulmányokból, ráadásul a Foucault-i gondolkodás sajátjaként is megjelölhető az, hogy – szemben más szerzőkkel – ő a teoretizálás jó részét tényleg utólag végzi el. Nem az történik tehát, hogy előbb megvan az alapelmélet, melynek az adatolását, illusztrálását végzik el utóbb az egyes empirikusabb könyvek, hanem minden egyes könyv, mely megírásakor egy bizonyos elméleti hipotézis adatolásaként fogható fel, utóbb átértelmeződik és részévé válik egy újabb, szélesebb paradigmának. Ilyen értelemben tehát Foucault maga sem tesz mást, mint későbbi írásaiban értelmezi saját korábbi, empirikusabbnak mondható munkáit, mintegy fölfedezi, hogy miről is volt azokban szándéktalanul szó. Ebből adódóan azok a hatalomkoncepciók, melyek az egyes teoretikus tanulmányokban olvashatók, csupán egy-egy olvasatnak tekinthetők, melyek mellett más olvasatok is lehetségesek, s eme más olvasatok nem okvetlenül esnek sokkal távolabb a

„Foucault-i hatalomfelfogás”-tól, mint magának Foucault-nak az olvasatai. Foucault önértelmezése is tehát csak egy a Foucault-értelmezések közül.

A hatalom problémája az újraértelmezésekben sajátos felértékelődésen, majd hanyatláson ment át. Bár a korai írásokban, tulajdonképpen az 1975-ös *Börtön-könyvig*¹ a hatalom kérdése nemigen merül fel, egy 1977-es interjújában² a szerző mégis úgy emlékszik vissza egész addigi tevékenységére, mintha mással sem foglalkozott volna, mint a hatalommal, mely furcsaság mögött az a tény áll, hogy Foucault számára szinte az egész hetvenes évtizedet a hatalomról való gondolkodás tölti ki. Ugyanakkor a nyolcvanas évek elejének összefoglaló szándékú írásai³ és interjúi szerint tulajdonképpen sohasem a hatalom érdekelte őt igazán, hanem a szubjektummá válás. A halála előtti utolsó művek⁴ korszakolását és ténamegjelöléseit azután újabb átértékelés jellemzi, melyben már nem is a szubjektum a legfontosabb, sőt említésre sem kerül olyan téma, mely a legfontosabb lett volna. A hatalom is besorolódik a tapasztalat tengelyei közé.

Részint eme önértelmezés okán, részint pedig azért, mert az életmű tényleg a Foucault-i korszakolást látszik követni, a Foucault-i hatalomfogalom megértésére törekedve leginkább a *Surveiller et punir*-re és a *La volonté de savoir*-ra érdemes koncentrálnunk, de nem mehetünk el említés nélkül egy-két kisebb írás mellett sem. Ebből persze az következik, hogy dolgozatunk döntően a hetvenes évek közepének hatalomfelfogását rekonstruálja, minthogy azonban ez mondható a legkidolgozottabbnak, és a kommentárirodalom is leginkább ezzel foglalkozik, ezért eme leragadás talán menthető.⁵

A HATALOM ELŐTT

Igazából tehát az 1975-ös *Börtön-könyvig* nemigen játszik meghatározó szerepet Michel Foucault munkáiban a hatalom fogalma, illetve problémája. Az 1969-es módszertani összefoglalónak szánt *L'Archéologie du savoir* végkövetkeztetéseket levonó zárófejezetében szinte nem is szerepel a hatalom szó, még ott sem, ahol a diskurzus politikai vonatkozásairól tesz fel saját magának kérdéseket a szerző.⁶ Így másfél évvel később már némileg mást látunk. Az 1970. december 2-án tartott *Collège de France*-beli székfoglaló beszédében feltűnik a hatalom, de még mint a diskurzus hatalma:

„A történelem szüntelenül arra oktat minket, hogy a diskurzus nemcsak egyszerűen tolmácsolja a küzdelmeket és az uralmi rendszereket, hanem érte folyik a harc, általa dűl a küzdelem; tehát a diskurzus az a hatalom, amelyet az emberek igyekeznek megkaparintani.”⁷

Anélkül, hogy a részletekbe mélyednénk, elég itt annyit megjegyezni, hogy – mint az idézetből is látható – ekkoriban a diskurzusé a legfontosabb szerep Foucault-nál. A dolgok a róluk szóló diskurzu-

sokban, eme diskurzusok által léteznek. Nincsen tehát például önmagában vett örültség, melyet jobban vagy rosszabbul írnak le a különböző orvosok, vagy amelyet mondjuk az idő előrehaladtával az újabb korok orvostudománya jobban közelít meg, mint a kétszáz év előtti. Inkább arról van szó, hogy maguk ezek az orvostudományi (és egyéb, pl. művészi, vallási stb.) ismeretek, diskurzusok azok, melyek magának az örültségnek a tapasztalatát, és ezáltal bizonyos értelemben magát az örültséget is létrehozzák.

A *Folie et déraison* előszava⁸ úgy látja, hogy a késő középkori nyugati diskurzusban, szó- és szövegszövevényben⁹ a középkori Európát rémisztő lepra helye a betegség visszahúzódása nyomán üresen marad, s eme vákuumot hivatott betölteni utóbb az örültség. S ha korábban a lepra többek között azért volt fontos, mert általa állandóan érzékelhető, tapasztalható és elmondható volt Isten hatalma és állandó jelenléte a világban, tehát a legfontosabb dolog, melyhez a kor emberének mérnie kellett magát, akkor most az örültség egyre inkább főként abban fog segíteni, hogy az Újkor embere magát valamivel, illetve valakivel szemben meghatározhassa; racionális lényként a nem-racionálissal szemben, *raison*-ként a *déraison*-nal szemben, normálisként az abnormálissal szemben, binárisan, tehát vagy még inkább a ráció és a rációhiány közötti fokozatok egyikénél.

A székfoglalót eszerint még a diskurzus főségének gondolata hatja át. Föl sem merül, de nem is igen merülhet fel a kérdés, vajon mi alakítja a diskurzust magát, illetve ha mégis rákérdezzünk, akkor a válasz az, hogy egy másik diskurzus. Például a 16. századtól kezdődően az igazságdiskurzus lesz az, amely kiterjeszti hatalmát a többire: „az intézményes alapú igazságvágy (még mindig a mi társadalmunkról beszélek) a többi diskurzuson már-már kényszerítő erejű hatalmat gyakorol. Arra a módra gondolok, ahogy a nyugati irodalomnak évszázadok óta a természetességre, a valószerűre, az őszinteségre, sőt a tudományosra, szóval az igaz diskurzusra kell támaszkodnia”.¹⁰

Az antikvitásban, legalábbis Platón előtt, egy diskurzus igazságát az határozta meg, hogy kinek a szájából hangzott el, s ez egyben a kimondó autoritása révén alapvetően hozzájárult a diskurzusban foglaltak megvalósulásához is; ily módon volt biztosítva a diskurzus igazsága. A kora újkor óta Európában a diskurzusoknak alkalmazkodniuk kell az igazságdiskurzus által felállított szövegszervezési szabályokhoz, mert csak így válhatnak elfogadottá. A diskurzus probléma tehát Foucault számára rögtön vindikálja a diskurzuson kívüli valósághoz való viszony kérdését is. Ezért fontos jeleznie, hogy Platón előtt a diskurzusnak autoritás által való kimondása egyben biztosította a valóságba való átfordulását is, az újkori Európában ezzel szemben nincsen többé ilyen autoritás, s úgy tűnik, a diskurzusok másfajta legitimációra szorulnak. Ezt a legitimációt az igazságdiskurzus adja meg nekik. Jól látható, hogy éles a különbség az antik helyzethez

képest, hiszen most úgy jelenik meg a diskurzus és a valóság viszonya, mintha a diskurzus szólna a valóságról, nem pedig fordítva.

Hogy mit is jelent, amikor egy diskurzust egy másik diskurzus szabályoz, az jól bemutatható azon, ahogyan Foucault Kantról vélekedik¹¹. Hipotézise a következő: a kanti kritika gondolkodástörténeti helye akkor válik igazán világossá, ha egybevetjük egy kisebb, a Felvilágosodásról szóló kanti írással¹². E cikk Foucault szerint nem más, mint Kant kísérlete arra, hogy elhelyezze a kritikai gondolkodást a saját korában. A felvilágosodás lehetővé teszi, lehetővé kell hogy tegye Kant szerint a nyilvános észhasználatot. Ha viszont így van, akkor jó ha tudatában vagyunk az ebből eredő veszélyeknek is, s lám, mi mást tesznek a kanti Kritikák, mint hogy figyelmeztetnek az ész hatáira, melyeken szeret ugyan túlmenni, ám ha ezt teszi, csak tévedhet. Tehát míg szokás a Kritikákban a szabadság megmentésének gigantikus kísérletét látni, addig Foucault valami egészen mást lát. A nyilvános észhasználat szabadságában fogant diskurzus volna tehát az egyik diskurzus, a kritikai a másik, mely az előzőt korlátok közé szorítja, fegyelmezi.

A FORDULAT

Eléggé pontosan megállapítható, hogy mikor tűnik fel a hatalomfogalomnak az a változata, amelyik azután olyan híressé tette kidolgozóját. A *Collège de France* évkönyvei számára Foucault készített egy-egy összefoglalót az ott tartott foglalkozások fő témájáról¹³. Nos, az 1970–71-es évben még a tudni akarás kérdése szerepelt terítéken, az 1971–72-es évben azonban már *Büntetéselméletek és -intézmények* cím alatt a későbbi hatalomkonceptió egyik legfőbb pontjával találkozunk. „Munkahipotézisünk a következő: a hatalmi viszonyok (...) a tudás tekintetében nem csupán elősegítő avagy akadályozó szerepet játszanak; nem elégednek meg azzal, hogy a tudást támogassák vagy ösztönözzék, meghamisítsák vagy korlátozzák; a hatalom és a tudás nemcsak az érdekek és az ideológiák játéka révén kapcsolódik össze egymással; a feladat nemcsak az, hogy meghatározzuk, hogyan rendelí alá magának a hatalom a tudást, hogyan kényszeríti arra, hogy az ő érdekeit szolgálja vagy hogy hogyan nehezedik rá, hogyan kényszerít rá tartalmakat és ideológiai korlátokat. Egyetlen tudás sem lehet meg a kommunikáció, a számbavétel, a felhalmozás, a vizsgálati szempontok változtatásának rendszere nélkül, mely rendszer maga is a hatalom egyik formáját alkotja és amely létezésében és működésében hozzákapszódik a hatalom más formáihoz. Hasonlóképpen egyetlen hatalom sem működik tudás termelése, elsajátítása, elosztása vagy visszatartása nélkül. Ezen a szinten nem úgy áll a dolog, hogy az ismeret van az egyik oldalon, míg a társadalom a másikon, vagy a tudomány az egyiken, az Állam a másikon, hanem inkább a hatalom/tudás alapvető formáiról beszélhetünk.”¹⁴

A hetvenes évek egyik legfontosabb fogalma Foucault számára az idézetben is megtalálható hatalom/tudás. Érdekes egy kicsit közelebbről is szemügyre venni. Francia eredetiben a kifejezés *pouvoir-savoir* alakot ölti. Mind a *savoir*, mind pedig a *pouvoir* egyszerre ige és főnév. A *pouvoir* főnévként *hatalom* mellett *képességet* is jelent, amit még inkább megerősít igei, segédigei használata. A *savoir* igeiként *tudni* jelentéssel bír. Véletlennek is tekinthető, de kapóra jön, hogy közös részük a *voir*, mely önmagában is értelmes szó, azt jelenti, *látni*, mely jelentéstartalom Foucault számára mind a tudás, mind a hatalom tekintetében nagyon fontos.

Azonnal látható az első eltérés a korábbi szövegektől, amennyiben itt a diskurzusról szó sem esik, s a tudás, mely a legközelebb levőnek érződik a diskurzushoz, nem áll már fölőtte a hatalomnak, egyenrangú lett a hatalommal, sőt, mintha éppenséggel az utóbbi lépett volna előtérbe, ha másért talán nem is, de legalább a korábbi állásponttal való kontraszt érzékeltetése végett.

A későbbiekben is sokszor leszögezi még Foucault azt a tételt, hogy a közhittel szemben a hatalom és a tudás nem áll egymással szemben, nem úgy van, hogy ahol megjelenik a hatalom, ott elhallgat, vagy legalábbis eltorzul a tudás, s hogy a tudás révén kiküzdhető a hatalommal szemben vagy attól félrehúzódnva a szabadság is akár. Nem, éppen ellenkezőleg, az egyes tudásfajták létrejöttében alapvető szerepet játszik a hatalom. Bizonyos hatalmi technikák mintegy tudásfajtákká változnak át, pontosabban hatalmi technikák és tudás-technikák közös mintát foglalnak magukban.

Arról is képet nyerhetünk, mit is foglal magában ez a minta. A kommunikációt, a számbavételt, a felhalmozást, a többoldalról való megközelítést, azután a termelést, az elsajátítást, az elosztást és a visszatartást. S mindezek rendszert is képeznek egyben. A modern korban tehát ezentúl bármi és minden kommunikáció tárgyává lesz, vagyis témáját fogja képezni nyilvános diskurzusoknak, számba fogják venni, regisztrálják, ami valamiféle megkülönböztetést és dokumentálást jelent; a rá vonatkozó ismeretanyagot fel fogják halmozni; az adott dolgot több oldalról fogják megközelíteni, nem érik be tehát azzal, ami készen kínálkozik akár a megismerhetőség oldaláról, akár az uralhatóságéről, akár bármely más oldalról, hanem arra fognak törekedni, hogy minél teljesebben, minél aprólékosabban, minél gondosabban számba vegyék. Ugyanígy, a dolgot nem hagyják meg a maga készen kapott voltában, hanem megkísérlik előállítani, mert ez a megismerés, illetve az elsajátítás teljessége; meg fognak tenni mindent azért is, hogy az adott dolgot elsajátíthassák, hogy az elosztás tárgyává is tegyék, valamint hogy a visszatartás játékában is szerepet kapjon, legyen szó megint akár a tudásról, akár a hatalomról. Ezek még csak egy részét alkotják a hatalom/tudás mintájának, a továbbiakban újabb ilyen mintaelemekkel találkozunk.

Az *Összefoglalóból* az is kiderül, hogy Foucault nemcsak a modern korra tartja értelmezhetőnek a hatalom/tudás jelenségét, hanem már

az antikvitásra és a középkorra is. Míg az antikvitásban a mérték [*la mesure*] játszott igen fontos szerepet a hatalom/tudás működésében, addig a középkor elhozza az inkvizíció révén a nyomozás [*l'enquête*] megszületését, majd az ipari társadalmak lényeges hatalom/tudásformája a vizsga [*l'examen*]. A mérték a hatalom/tudás számára eszköz a rend, az igazságos rend visszaállításához, a város konstituálásához, s egyben mintája a matematikai és fizikai tudásnak; a nyomozás a tények, az események, a cselekedetek megállapításának, s ezáltal a tulajdon és a jogok visszaállításának eszköze, egyben azonban az empirikus tudás és általában a természettudományos tudás mintája; végül a vizsga a norma, a szabály, a felosztás, a minősítés, a kizárás megállapításának, illetve visszaállításának eszköze, de egyben a pszichológiai, szociológiai, pszichiátriai tudás mintája, vagyis minden emberről szóló tudományé.

A mérték, a nyomozás, a vizsga vagy – a tudás szókinszét használva – a mérés, a kutatás és a vizsgálati eljárás általában egyidejűleg van jelen a tudományos gyakorlatban, s ekkor akár függetlennek is mondhatók a hatalomtól. Valójában azonban kialakulásuk mikéntje következtében, hogy ugyanis a mérték a rend, a nyomozás a centralizáció, a vizsga pedig a kiválasztás és a kizárás eszközöként jött létre, mindig is megőrzik kapcsolatukat a (politikai) hatalommal. Például az inkvizíció óta ismert nyomozási gyakorlat a hatalom egyfajta meghatározott rendszerére épül: eme rendszer határozza meg, mit nevezhetünk tudásnak, hogyan, kiről és ki által hozható létre tudás, hogyan lehet átadni, hol kell felhalmozni és hol kap helyet az ítélkezésben, illetve a döntési folyamatokban. A nyomozás illetve kutatás rendszere később ugyan némileg módosult, de Foucault szerint ez mit sem változtatott azon a helyzeten, hogy „Az inkvizíció: a hatalom/tudás olyan formája, mely lényegbevágó társadalmunk számára. A tapasztalati igazság az inkvizíció gyermeke – a politikai, az adminisztratív és a jogi hatalomé, a kérdések feltevéséé, a válaszok kicsikarásáé, a tanúvallomások összegyűjtéséé, az állítások ellenőrzéséé, a tények megállapításáé – amiképpen a mértékek és arányok igazsága Diké gyermeke volt.”¹⁵

A TEREMTŐ HATALOM

Már az *Összefoglaló* kapcsán láthattuk, hogy a hatalom nemcsak elfojt, hanem létre is hoz, ha mást nem, tudást, vagy legalábbis közös mintája van bizonyos tudásfajtákkal, s amiképpen eme tudásfajták képesek teremtetők lenni, úgy a velük egy mintájú hatalmi technikák is azok. De mit is teremt még a hatalom? A *Börtön-könyv* jelentős része épp erről szól.

A hatalom legfontosabb teremtménye Foucault szerint a modern ember. Ez a modern ember pedig test és lélek egyszerre, és bár a szerző állítása szerint könyvének célja „a modern lélek és az új

büntetőhatalom összefüggő története”¹⁶, azért igen hosszan ír a test teremtéséről is. Éppenséggel úgy tűnik, hogy a test hatalom általi munkabavétele mintegy pusztá korrelátumként hozza létre a lelket¹⁷.

Mint minden hatalom, úgy a modern hatalom számára is nagyon fontos a test. A test mozog, cselekszik, termel, szeretkezik, nemz, szül, bizonyos helyeken a megfelelő vagy nem megfelelő pillanatban ott van vagy nincs ott, felfogja az ellenséges lövedékeket, fegyvert használ, rohamoz, jeleket hord és jeleket hoz létre, hangot ad ki és hall meg, lát és érez stb. A test tehát az, amellyel igazán kezdeni lehet valamit, az, aminek a tevékenységében, ottlétében végül is minden kicsapódik, minden törekvés értelmet nyer.

A hatalom mindig is célba vette a testet. A premodern és a modern hatalom testhez való viszonya azonban gyökeresen különbözik egymástól. A premodern hatalom közvetlenül a testre irányult, s általában nyilvánosan, látványosan, erőszakosan és véresen. Ezért természetesen a premodern korban a hosszú, véres, nyilvános kivégzések, a vasra vert elítéltek vonultatása nyilvános helyeken, a gyermekek és a házastársak verése, a kéz levágása lopásért, a nyelv kitépése istenkáromlásért, Abélard kiherélése, a vesszőcsapások és a korbácsolás mint büntetés stb.; a megtorlás színhelye közvetlenül a test. A modern hatalom ennél kifinomultabban jár el, gyakorta választ kerülőutakat, s a testet egyebek mellett a lelken keresztül próbálja invesztálni, munkába venni. Ezért is mondhatja szerzőnk azt, hogy ha korábban a test volt a lélek börtöne, akkor most a lélek a test börtöne.¹⁸

Ez persze nem azt jelenti, hogy a modern kor nélkülözné a közvetlenül a testre irányuló hatalmi technikákat, szerzőnk igen árnyaltan mutatja be ezt a fegyvertárat is, ahová olyan eszközök tartoznak, melyek fizikaiak, anélkül, hogy erőszakosak lennének.

Ilyen fizikai, de nem erőszakos eszközöknek mondható: Foucault szerint a különböző testi ügyességfejlesztő gyakorlatok, drillek, melyek persze lelki hatással is bírnak, ám fontosabb talán az a következményük, hogy mintegy közvetlenül a testbe írják bele a mozdulatokat, a tevékenységeket, s céljuk éppen az, hogy bizonyos mozdulatok, mozdulatsorok vezényszóra, vagy akár anélkül, reflexszerűen végrehajtsanak a megfelelő pillanatban, hogy a testek folyton tökéletesedjenek a lehetséges jövőbeli feladatok ellátása számára. A drilleken nevelkedett testek nyitottakká is válnak az újabb testformálásokra, készségfejlesztésekre, arra, hogy átengedjék magukat az invesztálásnak, a munkabavételnek.

A tér felosztása szintén a modern hatalom egyik technikája Foucault szerint. A premodern korban a testek összekeverednek, ellenőrizetlenül mozognak, zavaros viszonyokban leledzenek. A modern hatalom felosztja a teret minél kisebb részekre, de legalábbis akkorákra, amekkorát egy emberi test kitölt. Mindenkinnek saját helye lesz, a tanulóknak az osztályteremben, a munkásoknak a munkapadoknál, a katonáknak a sorban és az arcvonalban, a betegeknek a kórteremben

stb. Ezáltal mindenki bezáródik egy-egy térrészbe, ahol jól ellenőrizhető, megfigyelhető, s ez önmagában is fegyelmez.

Hasonló célokat szolgál a tér új tapasztalatának kialakítása olyan térszerkezetek létrehozása révén, melyek szintén önmagukban is képesek fegyelmezni, holott semmiféle véres erőszak nem kapcsolódik hozzájuk. Olyanokra lehet gondolni, mint az épületek bizonyos szempontok szerinti tervezése. Ha mondjuk koedukáció folyik, akkor másképpen fest egy iskola, mint ha nem; egészen kézenfekvő a börtön vagy a kaszárnyaépület testek mozgását befolyásoló szerepe; de ugyanígy a testek mozgásának rejtett irányítását célozza, mondjuk, a városok utcáinak kiegyenesítése, az üzemcsarnokokon belül az egyes munkapadoknak és a munkafelügyelő asztalának az egymáshoz viszonyított helyzete, a kórházi kórterem beosztása, a kórházi osztályok elkülönítettsége stb.

Ilyen fegyelmező szerepe van a tér mellett az időnek is. A modern hatalommal ugyanis együtt jár az idő új tapasztalata, mely például abban jut kifejezésre, hogy az időt felosztják a lehető legkisebb részekre, amelyeknek mindegyikét ki kell használni, minél intenzívebbé kell tenni. A legkisebb időegységből is ki kell tudni hozni a lehető legnagyobb hasznot. Azután létrejön az evolúciós idő, melynek lényege, hogy az idő mintegy felhalmozódhat, egy későbbi időpont mintegy magában foglalja az összes megelőzőt, bármely későbbi időpontból tehát lemérhető, megfigyelhető az addig eltöltött időszak hasznossága, az tehát, hogy az egyén megfelelően használta-e ki, megfelelő intenzitással töltötte-e el az addigi idejét. Következésképpen bármely pillanatban lemérhető, levizsgáztatható az egyes ember egész addigi élete, úgy célszerű tehát tevékenykednie, hogy bármikor megfeleljen az élet ilyen vagy olyan vizsgáján.

Ahhoz, hogy vizsgáztatni lehessen, hogy mérni lehessen, szükség van mércére. Ez a mérce a norma. A modern hatalomnak is egyik fontos fegyelmező eszköze a normaállítás, az tehát, hogy lehetőleg mindennel kapcsolatban legyen norma. A norma természetesen nyilvános s azt célozza, hogy az egyes ember mindig tudja mihez tartani magát.

Ezen a téren a modern hatalom fontos specialitása, hogy a norma feladata az egyes ember dokumentálásának elősegítése is. A modern hatalom számára ugyanis a norma döntően arra szolgál, hogy minden egyes embert meg lehessen határozni az illetőnek a normákhoz mért helyzete alapján. A modern ember tehát miközben térben és időben individualizálódik – egyébként először a történelemben –, egyben belsőleg testi és lelki tehetségek, képességek, fakultások összességként jelenik meg, mégpedig úgy, hogy mindezekre vonatkozóan mindjárt hozzá is méretik a normákhoz. Ennek megvan az az igen hasznos következménye, hogy mindenkiről lehet tudni, hogy milyen, ez a tudás könnyen dokumentálható, tudni lehet, kitől mi várható, s közben mindenki folyton ösztönözve is van a norma minél jobb megközelítésére stb.

Azáltal pedig, hogy a normától túlságosan eltérő egyének jól megkülönböztethetők és ezáltal nyilvánosan felmutathatók a társadalom számára, az egyes ember egyfelől megnyugodhat, hogy ő még belül van a megengedhető eltérésen, másfelől állandóan látja, hogy fennáll a veszélye a túlságosan messze sodródásnak. A deviancia, a túlzott normasértés pedig szintén nyilvános szankciókkal jár (például térbeli elkülönítéssel: börtön, elmegyógyintézet, javító-nevelő intézet, mely utóbbi a gyermekeken keresztül a szülőket is fegyelmezi), ezért érdeke az egyénnek, hogy önmagát állandóan fegyelmezze, folyamatosan törekedjen a deviancia felé lökő késztetéseket, a lelkében lakó veszélyeket önmagában tetten érni és megfékezni. Néha persze az egyén ijedten veszi észre eme belső erők túlzott eluralkodását, s ilyenkor hull igazán a hatalom ölébe, hiszen ekkor a széleskörűen felkínált társadalmi segítséghez, intézményrendszerhez fordul rémületében (pszichiáterhez, nevelési tanácsadóhoz, egyházhoz, rendőrséghez stb.). Nem arról van szó, hogy mindezen segítőknek látszó intézmények valójában elnyomó jellegűek, hanem arról, hogy (szak)tudásként közvetlenül azonos mintát követnek a hatalommal, a hatalom/tudás szerves részei, tehát a hozzájuk fordulás közvetlenül a hatalom/tudás szempontjai iránt teszi nyitottá az egyént.

Foucault legkedvesebb építészeti példája a fegyelmi hatalom alatomos technikáira a Bentham-i *Panopticon*, mely olyan gyűrű alakú épület volna, ahol a megfigyelték (mondjuk elítéltek vagy iskolai tanulók, örültek, munkások, kórházi betegek stb.) a körépület celláiban (szobáiban) – mindenki a sajátjában – tevékenykedve soha nem tudhatnák, vajon figyelik-e őket az épületgyűrű középpontjában levő megfigyelő toronyból (mely ezek szerint a börtönőr, vagy a tanár, a pszichiáter, a munkafelügyelő, az orvos stb. tartózkodási helyéül szolgálna). Ez a megfigyelő-, illetve fegyelmező tér mintapéldája, mert hiszen itt nem is kell valós megfigyelő személyzet, elegendő a megfigyelés lehetősége, melyet az építészeti megoldás biztosít, s a fegyelem megvan. És Foucault szerint a *Panopticon* tényleg mintapélda, a modern fegyelmező hatalom működésének mintája s egyben a modern társadalom metaforája is. Ez a hatalom ugyanis rejtett, mindenki egyenkénti figyelése és egyenkénti fegyelmezése révén valósul meg; nem rögzíthető az éppen figyelő ágens személye, sőt nem is kell hozzá a megfigyelő jelenléte felőli bizonyosság, a megfigyelő, illetve fegyelmező elem ugyanis beköltözött a mozdulatokba, illetve a gondolatokba, a testbe, illetve a lélekbe. A hatalom itt is közvetlenül összekapcsolódik a tudással, részben abban az értelemben, hogy a megfigyelték tudnak a figyelésről, de még inkább úgy, hogy a megfigyelés közben állandóan növekszik a megfigyeltokról szóló tudás, mely egyben vissza is kerül rögtön a megfigyelőgép szerkezetébe, a szemmel tartási-fegyelmezési technika részévé válik.

A hatalom eszerint az a mód, ahogyan az emberek, a hatalom tárgyai rávezetődnek bizonyos célok végrehajtására, vagy arra, hogy bizonyos szabályokat, előírásokat kövessenek. Eme célok közvetlenül

nem a hatalom céljai, bizonyos értelemben kívülről jönnek, a hatalom szempontjából bármilyenek lehetnek. A hatalom csupán az a mód, ahogyan biztosítódik, hogy az alattvalók kövessék ezeket a célokat. A hatalom tehát tulajdonképpen nem csináltat velünk semmit, pusztán engedelmességre nevel, s ezáltal lehetővé teszi, hogy, mondjuk a gazdaság, a politika, az egészségügy, az iskola stb. csináltathasson velünk valamit. Hogy mindezek a szférák a saját kedvükre gyúrhasanak át bennünket. Ezért is jelzi Foucault, hogy a drillek esetében olyan ügyességfejlesztésről van szó, mely nem a végeredmény felé irányít bennünket, hanem arra képez, hogy bármely éppen adott feladatot sikeresen oldhassunk meg.¹⁹

Ugyanakkor a hatalom bele van keveredve a többi viszonyba, éppenséggel inkább azt mondhatnánk, hogy a modern hatalmi viszony az alanyok közötti különféle viszonyok fegyelmező oldala, nincsen tehát a többi oldal nélkül, erősödik a többi által és erősíti a többit. A fegyelmező oldal az, ahol egymást folytonosan provokáló erők igazából soha véget nem érő harca folyik, mely küzdelmi sorozat célja nem az egyik fél elfojtása, hanem az amorf, irány nélküli késztetések „megfelelő” irányba terelése, ezáltal a diffúz erők egy cél szolgálatába állításával az alany hatékonyságának, hasznosságának növelése, ha akarom, úgy is mondhatom: magának ennek az adott irányba tartó erőnek a megteremtése. Eközben az alanyok közötti egyéb viszonyok egyáltalán nem külsődlegesek a hatalmi oldallal szemben, magukon viselik annak bélyegét.

Vegyünk egy példát.

A fordizmus, tehát nagyjából a ma is ismert és széles körben alkalmazott munkaszervezési modell alapvetően gazdasági, illetve technikai viszonynak látszik, valójában azonban szétszálazhatatlanul össze van szövődve a fegyelmező-, a hatalmi viszonyokkal. A fordizmust, illetve az azt megalapozó taylor-i tanokat köztudomásúan a századfordulón az a feladat hívta életre, hogy az Amerikába frissen érkezett, nem ipari ügyességgel és fegyelmi normákkal rendelkező munkásokat hozzá kellett idomítani az ipar követelményeihez. Ehhez ki kellett találni egy sor munkaszervezési módszert, sok apró fogást, melyek fegyelméznek, s az így összeállt rendszer mintegy észrevétlenül megfigyelés alatt tartja az egyes alkalmazottakat stb. Természetesen a fegyelmezés célja a gazdaságosság volt, a hatékonyság, a termelékenység növelése a termelési folyamatokban. Jól látszik, hogy itt a fegyelmezés, tehát a hatalom működése attól válik lehetségessé, hogy létezik egy gazdasági szempont, és megfordítva, a gazdasági szempont csak a fegyelméssel együtt, azon keresztül érvényesülhet. Ugyanakkor más is az a gazdaság, ahol a termelésben szerepet játszik a fegyelmezés, és ugyanígy, más az a fegyelmezés, mely ipari termelés mentén alakul ki.

Erdemes figyelni arra is, hogy a hatalom technikáit és érdeklődését Foucault mindig összeköti mondjuk a korban divatos filozófiai témákkal. Közismert, hogy a 17–18. században egészen Kantig

milyen intenzíven foglalkoztatja a filozófusokat a tér és az idő problémája. Sok oka lehet ennek, Foucault nem mondja, hogy csak az az egy, amit ő kiemel, de talán tényleg nem nagy tévedés arra gondolni, hogy a térnek és az időnek eme megváltozott szerepe, eme fegyelmezésben betöltött fontos funkciója, mely részben éppen azon keresztül valósul meg, hogy a térnek és az időnek új tapasztalatát hozza létre, illetve eme új tapasztalatra támaszkodik, tehát hogy végül is ez az a váltás, ami megalapozza a filozófusi nyugtalanságokat. Amiképpen mondjuk a leibnizi monadológia vagy az ezzel összefüggő differenciál- és integrálszámítás 18. századbeli felcseperedése, a gépmember Descartes-tal induló témája stb. is jól korrelál a kor apró, minél apróbb részletekre koncentráló hatalmi technikáival, a hatalom új, az egyes emberre irányuló típusának megjelenésével.

Itt persze a már ismert Foucault-i összefüggés jelenik meg újra, hogy ugyanis a hatalom és a tudás közös mintával rendelkezik. Ráadásul úgy is fogalmazhatnánk, hogy a filozófusok diskurzusai fontos szerepet játszanak mind a hatalom, mind pedig az alávetettek számára a tér és az idő új tapasztalatának létrehozásában. Az evolúció gondolatának térhódításához például szükséges azon diskurzusok jelenléte, melyek az időt egyirányúnak, a fenti értelemben felhalmozónak és felhalmozódónak állítják be. Maga az evolúciós történelem-felfogás is fontos szerepet játszik abban, hogy az egyén önmagát is másképpen fogja fel, olyanként, aki a történelemmel együtt állandóan fejlődik, előrehalad. Az egyirányú idő, illetve az evolúció gondolata tehát bár filozófiai is, egyben fontos fegyelmező erővel bír.

De persze nemcsak a filozófia termel a hatalom működéséhez fontos diskurzusokat. Ha például a bűnözésnek a fegyelmezésben, illetve a szubjektum létrehozásában játszott szerepére gondolunk, akkor hasonló funkciót tulajdoníthatunk, mondjuk, a bűnügyi regényeknek, a televíziós krimiknek vagy a napilapok bűnügyi rovatainak, amiképpen a kriminalisztikai tudományos vitáknak, a büntető törvénykönyv feletti politikai csatározásoknak, vagy éppen a közbiztonság romlásáról szóló drámai jelentéseknek. Ezek mind legalábbis részben, arra szolgálnak, hogy napról napra elmondják nekünk, milyen fontos a saját magunk fegyelmezése és általában a társadalmi fegyelmezés, arról szólnak, hogy a bűn, lám, itt leselkedik az ajtónk előtt, és reánk van vágódása²⁰, jó, ha ezt folyton szem előtt tartjuk, amikor cselekszünk, amikor a világról, a társadalomról vagy önmagunkról gondolkodunk.

Innen kap sajátos, meglepő megítélést Foucault-nál a börtönök teljesítménye. Közismert panasz, hogy a börtönök nem töltik be funkciójukat, éppenséggel a kis bűnözőkből gyakorta nagy bűnözőket nevelnek. De a börtönök mégis megmaradnak a büntetésvégrehajtás legfontosabb eszközeinek. Mi volna, ha a börtönöket azon az alapon szemlélnénk, hogy a bűnözésnek igenis megvan a maga társadalmi funkciója, szükségessége, a modern hatalom működése egyenesen igényli a bűnözés meglétét, mert ennek fenyegetése, illetve az ellene

való védekezés révén a hatalom nagyon közel férkőzhet az emberhez, egy bizonyos szempont szerint feloszthatja az embereket és a tetteket, túrérhatókat állapíthat meg, beavatkozhat, egyszóval igen változatos lehetőségei nyílnak az egyes emberek életének ellenőrzésére. A börtön tehát igenis betölti funkcióját, csak éppen nem azt, amit a legfontosabbnak állít.

Jól látszik, hogy az így felfogott hatalom egészen másfajta, mint amilyenre gondolni szoktunk. Az egyik legsajátosabb tulajdonsága, hogy nem tekinthető birtoknak, egy személy, egy csoport vagy egy osztály birtokának. Nem jelölhető meg az a személy, az a csoport vagy akár az az osztály, mely eme hatalmi technikákat kifejleszti és felhasználja. Voltaképpen minden egyén egyszerre tárgya és alanya az ilyenfajta hatalomnak. Tárgya akkor, amikor például egy megfigyelő térben tevékenykedik, végrehajtója akkor, amikor maga is megfigyel, másokat idomít, egyáltalán saját tevékenységével mások cselekvési lehetőségeinek terét meghatározza vagy legalábbis befolyásolja.

Ennek a hatalomnak, a hatalom eme típusának legfőbb jellegzetessége ugyanis az, hogy a másik szubjektum cselekvési lehetőségeinek mezőjét módosítja. Többnyire nem tilt tehát, nem is kényszerít, éppenséggel megtehetek valamit a „közvélemény” ellenére is, akár negligálhatom is, hogy esetleg figyelnek, azt is, ha ténylegesen figyelnek, negligálhatom a normákat, a társadalmi „elvárásokat”, mégis általában annak tudatában tevékenykedem, hogy figyelnek, hogy figyelhetnek, ellenőrizhetnek, vizsgáztathatnak, megítélhetnek.

Magamat ugyanis eleve úgy hozom létre, hogy ilyen normákra, figyelésekre, vizsgákra fogékony vagyok, s talán rosszul is érezném magam, ha néha egy-egy vizsgán nem győződhetném meg magam is a magam teljesítményéről, egész addigi életem vezetésének helyes vagy legalábbis elfogadható voltáról. Lehet ilyen vizsga a saját ilyen-olyan vizsgám, munkahelyi előléptetés stb., de talán még inkább, mondjuk, a gyermekeim előrehaladása, mert az aztán tényleg egész életemet minősítheti: anyagi viszonyaimat, nevelési képességeimet, a házastársamhoz, a rokonsághoz, általában a társadalomhoz való viszonyomat, mindazt, ami ezeket kialakította (pl. származásomat), lelki gazdagságomat, műveltségemet, szexuális életemet stb., hiszen a gyermekek előrehaladásában az uralkodó és általam is többé-kevésbé elfogadott diskurzusok szerint nem más, mint éppen ezek érhetők tetten, vizsgáztathatók le. Magamnak is szükségem van tehát ezekre a technikákra a magam megismerése és nyugalma szempontjából. Mert mihez is kötném magam nélkülük, hogyan is helyezhetném el magam az emberek rangsorában?

Egy másik fontos jellegzetesség, hogy nem köthető intézményekhez eme hatalom működése. Az iskola ugyanúgy részt vesz kialakításában, mint a család, a katonai szolgálat, a kórház, a bíróságok, az elmeorvosi intézetek, a rendőrség vagy éppen a tudomány. Eme

hatalom tehát nem kizárólag az államhoz kötődik, működésében, illetve működtetésében mindenki részt vesz.

Hasonlóképpen a modern hatalom nem folytonos a társadalomban, nem jelent totális elrendezettséget, nem követ valamiféle titkos tervet, ellenkezőleg, apróbb-nagyobb technikákra esik szíjjel, melyek némelyike teljesen jelentéktelen. Nem is totális, megvannak a szembenállás gócai is, lehetségesek részellenállások és részreformok, ugyanakkor értelemszerűen nem lehetséges egy csapásra meghódítani vagy átalakítani működési módját.

A HATALOM A TEST LEGKÖZELÉBEN

A *Börtön-könyv* 1975-ben jelent meg, rá egy évre követte a szexualitás történetéről készülő sorozat első kötete, a *Tudniakarás*²¹. Foucault ekkor hat kötetet szánt a téma kidolgozásának, s haláláig el is készült négy *Histoire de la sexualité* felcímű könyv.

Az első önkéntelenül felvetődő kérdés az, hogy az a Foucault, aki egy-egy témának sosem szánt egy-, legfeljebb két kötetnél többet, miért látta a szexualitás kérdését hat kötetnyi fontosságúnak. A válasz a következőképpen adódik.

A bűnözés, illetve a büntetés elemzése révén Foucault felvázolta a modern hatalom működésének a legalapvetőbb mintáját, felvillantotta mikrotechnikáit. Az elemzések arra a következtetésre vezettek, hogy a modern hatalom természete szerint arra törekszik, hogy minél közelebb férközzék az egyes emberhez, az emberi testhez. Foucault meglátása szerint pedig eme közelférközéshez a hatalom munkába vette a szexualitást is, éppenséggel talán a legfontosabb eszközhöz jutott általa. Emre munkábavétel azonban nem akármilyen módon ment végbe.

A szexualitással kapcsolatban az az egyik legelterjedtebb nézet, hogy különféle okokból sokáig, talán mind máig tabutémának számított, illetve számít. A 19. század elején született modern társadalom – legalábbis az úgynevezett szexuális forradalomig – elfojtásra ítélte a szexualitást, amivel nagy bűnt követett el, hiszen közben kiderült, hogy mi sem lehet fontosabb az ember önmagára találásához, mint a szexuális szabadság. Éppen ezért látszott a haladás és az emberi emancipáció nagy lépésének a szexuális forradalom. Az elfojtást feloldották, mindenki szabadon beszélhet a szexualitásról, mindenki szabadon választhatja meg, illetve élheti ki a saját szexuális személyiségét, s ezáltal általában is a személyiségét.

Nos, ahogyan várható, Foucault kimutatja, hogy miközben a 18–19. századot tekintve tényleg beszélhetünk a szexualitás elfojtásáról, aközben tanácsosabb arra figyelni, hogyan termelődött ki és terjedt el a társadalomban éppen a tiltások által egy sor új jelenség a szexualitással kapcsolatban. A szexualitást illetően sem elégséges tehát pusztán tiltó, elfojtó, represszív hatalomról beszélni, itt is fel kell hívni a

figyelmet a hatalom alkotó, teremtő jellegére, arra, hogy a szexualitásról, illetve különböző fajtáiról folyó diskurzusok sokáig tiltást szolgáló voltak ellenére hogyan tették intenzívebbé a szexualitásból nyerhető örömet, hogyan fűtötték fel szexuálisan az egész társadalmat, hogyan vetették meg mintegy a szexuális forradalom alapjait.

Eme tiltó diskurzusok ugyanis tulajdonképpen elő is készítették a talajt, a befogadói közeget a szexualitás 20. századi tapasztalata számára. A 20. század és ezen belül is persze Freud hozta létre azt a diskurzust, mely az ember lényegi erői gyűjtőhelyének immár a szexualitást tette meg. Ennek folyamányaként a mai ember önképének, saját maga tapasztalatának talán legfontosabb szegmense az, amit a szexualitásról és ezen belül, vagy inkább ennek fényében, amit a saját szexualitásáról tud. Márpedig mi lehetne közelebb, bensőbb, intimebb az ember, kiváltképpen a modern ember számára, mint a saját szexualitása? Éppenséggel a szexualitásnak a tapasztalatához nagyon is hozzátartozik, hogy ennek valami igen intimnek kell lennie. Ennél fogva mi módon juthatna közelebb a modern hatalom az emberhez, mint a szexualitás invesztálása révén? Akár a hatalom tettének is tekinthetjük tehát a szexualitás tapasztalatának megváltozását, azt, hogy a témáról hatalmas mennyiségben termelődnek a diskurzusok tulajdonképpen azóta, hogy tilalom alá került, de kiváltképpen ma.

De a szexualitásnak szentelt hat kötet nem pusztán ezt az egyetlen problémát járta volna körül. A sorozat első darabja még – talán az időbeli közelség okán is – döntően a hatalom kérdéseit boncolgatja tovább, míg a hozzáférhető másik kettő a Foucault-i önértelmezésnek megfelelően a szubjektum létrejöttére koncentrál. Elegendő tehát a jelen dolgozat témájából eredően, ha az említett első kötetre koncentrálunk.

Ha végiglapozzuk a *Tudniakarást*, azt találjuk, hogy bár sok szó esik a szexualitásról, még annál is több a hatalomról, a szubjektum problémájáról viszont annál kevesebb. Ezt az ellentmondást az enyhítheti, hogy a tudniakarás ez esetben közvetlenül a szubjektum konstituálásához kapcsolódik, hiszen a szexualitásról való tudás alapvetően (az örültségről vagy a bűnözésről szóló tudásnál legalábbis alapvetőbben) járul hozzá ahhoz, ahogyan a modern ember szubjektumként tapasztalja, megalkotja magát. Ezzel magyarázhatjuk egyébként azt is, miért veszi kölcsön címként a *Székefoglalóval* (*A diskurzus rendje*) véget ért első korszakának egyik kulcscategóriáját (ti. a tudniakarást); akkor is, most is arról van szó, hogy a tudniakarás egyfajta uralmat gyakorol a diskurzusok felett. A szexualitással kapcsolatos 20. századi alapállást pedig éppen ez a kielégíthetetlen tudniakarás jellemzi. Mindent meg akarunk tudni a szexualitásról, hiszen mivel a szexualitás eddig állítólag tabu alá esett, és ezért voltunk boldogtalanok, ha most felszabadulunk a beszéd és a tudás tilalma alól, akkor pompás jövőnek nézünk elébe, éppen mivel visszanyertük hatalmunkat a szexualitás felett és ezáltal önmagunk felett is.

A *Tudniakarás* amellett hogy megadja a téma jelenlegi helyzetének főbb vonásait és felvázolja a szexualitásról szóló legfontosabb jelenbéli diskurzusokat, illetve másfelől körvonalazza a Foucault-i alapállást, egyszersmind az egész kötet sorozat módszertani bevezetője is kíván lenni. Ez azért fontos, mert meglepő módon mind a sorozat, illetve a kutatás tétjét [*enjeu*], mind módszerét a szerző döntően a hatalomproblémához köti. A téttről közölt fejtegetések²² másról nem is szólnak, mint arról, hogy a hatalmat nem szabad pusztán „jogi-diszkurzív” értelemben tekinteni (ez az a felfogás, mely szerint a szexualitás és a hatalom közötti viszony alapvetően a tiltás, a szabályállítás, a kizárás, a cenzúra stb. viszonyaira épül). A módszerrel szóló fejezet pedig pontokba szedve összefoglalja a szerző saját hatalomfelfogását.²³ Itt jobbra a már a *Börtön-könyv* kapcsán ismertett sajátosságokkal találkozunk: a hatalom nem birtokjellegű, amit meg lehetne szerezni vagy el lehetne veszíteni; helyzete nem külsődleges a gazdasági, nemi, megismerési viszonyokhoz képest, hanem immanens bennük; alulról jön, nem felépítményi elem, tehát átítatja a termelést, a családot, az intézményeket stb.; célirányos, de nem szubjektív, vagyis nem áll mögötte akár egyéni, akár kollektív szubjektum; nem totális abban az értelemben, hogy igenis van lehetőség a vele szembeni ellenállásra.

Ez utóbbi tézis már a *Börtön-könyv*ben is felmerült, itt azonban részletesebb kifejtést nyer. Eszerint ahol hatalom van, ott ellenállás is van vele szemben, sőt a hatalmi viszonyok éppenséggel feltételezik az ellenállást, a hatalmi viszonyok „nem létezhetnek másként, mint ellenállási pontok sokaságának függvényeként...”²⁴ Ebből a megfogalmazásból és az egész gondolatmenetből az is következik, hogy amennyiben a modern ember a modern hatalom terméke, akkor éppenséggel mint ellenálló, örökön lázadó s egyben mint örökön újító ágens lett megteremtve. Amiképpen a hatalom nem képez egyetlen nagy központot, úgy az ellenállás is szükségképpen időben és térben szétszór, apróbb-nagyobb pontokból álló, heterogén, szabálytalan. Néha ugyan megjelenhet a nagy bináris oppozíció (például osztályharc) képében is, de többnyire mozgékony, időben eltűnő, keresztülvágja a társadalmi rétegződés szövetét, új és új hasadásokat, átcsoportosításokat hoz létre.²⁵ A hatalom–ellenállás összefüggés csak még inkább aláhúzza azt a Foucault-i alapelvet, hogy a hatalmat mint erők viszonyát kell elképzelnünk, nem pedig egyszerűen mint intézményt vagy döntési lehetőséget.

A BIOHATALOM

Azon túl, hogy a *Tudniakarás* tételelesen összefoglalja a hatalom sajátosságait, új irányt nyit a hatalomkoncepció árnyalása számára. Ez az irány a *biohatalom* problémája.

Foucault szerint a modern kort megelőzően a hatalom figyelme alapvetően a halálra irányult. Ez azt jelenti, hogy a premodern hatalom működését végül is a pallosjog, a halállal való fenyegetés tette lehetővé. A hatalom számára tehát alapvetően az a kérdés képezte a mérlegelés tárgyát, hogy elvegye-e vagy meghagyja-e az alattvalók életét. A modern hatalom ezzel szemben immár elsősorban az alattvalók életével, pontosabban biológiai életével foglalkozik, felruházta magát az egyes ember illetve az egész népesség biológiai létezésének biztosítására és ezzel együtt szabályozására vonatkozó kötelezettséggel, s a halál inkább a hatalom szférájának határa.

Ebből több minden következik. Az egyik a halálbüntetés visszaszorulása abból az előkelő helyzetből, amelyet a modern kor előtt elfoglalt. Az életért felelősséget vállaló hatalom nem büntethet többé halállal. Egy másik következmény, hogy a háborúk éppen eme szerepvállalás óta váltak a lehető legtöbb életet követelővé, egészen a totális megsemmisítéssel fenyegető atomháborúig. Ez a fejlemény az első pillanatban paradoxnak látszik, holott nem az. Az emberek, a népesség, a nemzet, a faj életének, illetve életminőségének megőrzése nagy árat is megér, adott esetben emberek százazreinek halálát is.

Mára tehát Foucault szerint a hatalom az emberekhez fűződő viszonyában a népesség biológiai létezésének szintjéig hatolt el; az emberek többé nem kizárólag mint állampolgárok, tehát mint jogi jelenségek állnak kapcsolatban a hatalommal, hanem mint biológiai létezők, mint a népesség, a faj példányai. Ugyanígy, az élet többé nem egyszerűen pusztán biológiai háttere az alattvalók létezésének, hanem elsőrendűen fontos ellenőrzési terület. A hatalomnak eztán oda kell figyelnie az alattvalók egészségére, megélhetésére, életfeltételeik alakulására, életük hosszára, gondoskodását ki kell terjesztenie erre a szférára is.

A biohatalom két formában fejlődött ki a 17. század óta. Az egyik forma az, amelyiket főként a *Börtön-könyv* taglalt, vagyis az emberi test mint egyfajta gép anatómiai politikája (*l'anatomo-politique du corps humain*). A másik hatalmi forma a testre mint a biológiai folyamatok színhelyére koncentrál, mint olyan ágensre, mely a szaporodás, a születés, a halál, az egészség, az élettartam, és ezek változó feltételeinek a központja. E forma neve: a népesség biopolitikája (*la bio-politique de la population*).

A hatalom tehát ezután feladatának tekinti, hogy minél inkább elősegítse mindenkinek, illetve a népesség egészének földi boldogságát, felelősséget vállal az emberek életéért. És ezzel az élet belép a történelembe. A biológiai életnek persze mindig is volt kapcsolata a történelemmel, ám annak megfelelően, hogy a premodern hatalom a halálra irányult, az élet és a történelem viszonya inkább a halál kampányszerű megjelenésén (járványok, éhínségek) keresztül jelentkezett a korábbiakban. A voltaképpeni biotörténelem megszületése azonban csak a 19. századra tehető. „Ha a *«biotörténelem»* (*«biohistoire»*) terminusát alkalmazhatjuk azokra a nyomásokra, melyek által

az élet mozgásai és a történelem folyamatai interferálnak, akkor »biopolitikáról« (»*biopolitique*«) kell beszélnünk, hogy ezzel megnevezzük azt, ami az életet és mechanizmusait a nyílt kalkulációk birodalmába vitte és ami a hatalom/tudást az emberi élet alakításának egyik ágensévé tette.”²⁶

Eme idézet alapján sejthetjük, mi módon vette munkába a modern hatalom az életet. Természetesen ugyanazokat a mintákat követve, amelyeket már korábban is láthattunk. „Nyílt kalkulációk birodalmába vitte”, vagyis megkezdődött például az élettel kapcsolatos diskurzusok tömkelegének termelése – a szociálpolitikaiaktól a szociológiaiakig. Az életfolyamatokat különböző szempontok alapján mérik, értékelik, minősítik, hierarchizálják, dokumentálják, ezen keresztül normákat állítanak, melyeket folytonosan újratartanak.

Megkezdődik az egészségügyi rendszer kiépítése, egyáltalán a szociális ellátás intézményrendszerének megteremtése.²⁷ A már ismert mintáknak, hatalmi technikáknak megfelelően a betegek gondozása most is szétválasztással indul; míg a 17. századig a betegeket együtt tartják a szegényekkel, addig azzal párhuzamosan, ahogyan elme-egyházintézetek és börtönök jönnek létre, megjelennek az első olyan intézmények is, melyek immár kizárólag a betegekkel foglalkoznak. A kórházakról persze hamar kiderül, hogy gyógyítás helyett gyakran sokkal inkább a betegségek melegágyai s a településen belüli terjesztői, ráadásul bizonyos betegeket nem is szükséges magában a kórházban kezelni stb., így lassan minden család esetenként egy-egy kis kórház lesz, amelynek kötelessége egészséges körülményeket biztosítani a tagjai számára, és amely ugyanakkor felfigyel a betegségek megjelenésére, orvoshoz fordul alkalomadtán, s enyhébb esetben a szabályok és eljárási módok betartásával a betegségek gyógyítására is képes. Így válik az egészségügy is az alattvalók szabályozásának egyik apparátusává, mely beköltözik a lakásokba.

A szexualitással kapcsolatos diskurzusok, és általában a szexualitásnak a hatalom által történő munkabavétele eme biopolitika egyik fontos eszköze. A szexualitás ugyanis e két biohatalmi forma keresztútján helyezkedik el. Egyszerre kötődik a test fegyelmezéséhez, az energiákkal való gazdálkodáshoz és a népesség szabályozásához, a test életéhez, a faj életéhez.

A biopolitikai szerepvállalás gazdasági hasznossága egészen nyilvánvaló. Az egészség és kivált a szaporodás diskurzusokon és egyéb eszközökön keresztül történő ellenőrzése, illetve befolyásolása révén könnyebbnek látszik a rendelkezésre álló tőke és a szükséges munkaerő összehangolása. Ennek megfelelően a szexualitás hatalom általi invesztálása a szaporodás kérdésének diskurzusokba foglalásával éli át első nagy korszakát; elég ha itt Malthusra gondolunk.

A népesség egészségének és kellő szaporodásának a garantálása, az elegendő élelmiszer biztosítása stb. immár a hatalom vállalt feladata, melyet nem lehet egyszerűen jogi eszközökkel megoldani, hiszen a jog a büntetés fenyegetésével élhet csak és igazából kizárólag

a súlyos esetekben. Ezért válik szükségessé, hogy a hatalom a normaállítás ellenőrzési hiányt pótló lehetőségeire támaszkodjon. A normák eluralkodása vezet azután a már a *Börtön-könyv*ben megismert normalizáló társadalomhoz.

De nemcsak a hatalom oldaláról értékelődik fel az élet. Ezután a hatalommal való szembenállás is az élet jelszavával fog fellépni; a politikai harcok az élethez, a saját testhez, az egészséghez, a boldogsághoz, a szükségletek kielégítéséhez való jogok körül fognak örvényleni, az önmagunk felfedezésének és érvényesítésének joga körül, például az elidegenedés ellen.

A PÁSZTORI HATALOM

A szexualitás történetéről szóló sorozat első és második kötetének megjelenése között nyolc év telt el. Ez alatt Foucault érdeklődésének középpontja áthelyeződött a hatalom kérdéséről a szubjektummá válás problémájára. Mégis, a nyolcvanas évek elején Foucault újra nekigyürkőzik a hatalom kérdésének és megpróbál valamiféle kompakt hatalomkonceptiót megfogalmazni. Ennek eredménye a *Miért tanulmányozzuk a hatalmat* című kétrészes tanulmány²⁸, melynek első részében kerül elő a pásztori hatalom fogalma.

Emlékezhetünk még, hogy a *Börtön-könyv* állítása szerint a modern hatalom legfontosabb terméke a modern ember, s eme teremtés folyamata részben nem más, mint a testek zavaros, összefolyó masszájának felosztása addig, hogy végül egy térrészletben egy ember maradjon. Arra is emlékszünk, mit is jelent a *Panopticon* mint a hatalom mintája: felosztást, egyéni megfigyelést, s ezáltal magának az egyénnek a létrehozását. A biohatalom a *Tudniakarás* fejtegetései szerint két formára osztható: az egyik az egyéni testet veszi célba, a másik a népesség egészét kezeli. A Foucault-i hatalom tehát egyszerre egyéniesítő és totalizáló, egyszerre fordul az egyes ember felé és az emberek egész tömege felé. A totalizáló oldal kevésbé igényel eredetét illetően magyarázatot; a hatalom minden civilizációban és kultúrában természetesen totalizáló jellegű. De honnét az egyénítés, mely az európai hagyomány egyedülálló sajátossága? Foucault válasza: a hatalomnak ehhez az oldalához a kereszténység által kifejlesztett pásztori hatalom szolgált mintául. Lássuk a pásztori hatalom jellegzetességeit.

„1. Olyan hatalmi forma ez, amelynek végső célja, hogy biztosítsa az egyén üdvösségét a túlvilágon.

2. A pásztori hatalom nemcsak egyszerűen rendező formájú hatalom; készen kell lennie arra is, hogy fölládozza önmagát a nyáí életéért és üdvösségéért. ...

3. E hatalmi forma nem csupán az egész közösséggel törődik, hanem minden egyes egyénnel is, egész élete során.

4. Végül pedig ez a hatalmi forma csak akkor működhet, ha tudja, mi történik az emberek fejében, látnia kell lelküket, erőszak nélkül feltárni legbensőbb titkaikat. Előfeltétele a tudat ismerete és a tudat irányításának készsége.²⁹

Elég jól kihámozhatók a párhuzamok a pásztori és a modern hatalom között. 1. Ma persze nem a túlvilági üdvösség a hatalom célja, hanem – ahogyan ezt a biohatalom kapcsán láthattuk –, az élet, az evilági jólét, életszínvonal stb., ezzel kapcsolatban vállal magára a hatalom különféle feladatokat. 2. A hatalom önfeláldozása helyett inkább szolgálat jellegét, illetve szolgáltató mivoltát szokás hangsúlyozni. 3. Az egyéniesítő funkcióról már esett szó az előbb. 4. Végül a tudás és a hatalom összefüggésére már az 1972-es tanév óta folyvást hivatkoznak a Foucault-i művek. A pásztori hatalom rövid Foucault-i elemzése nyomán tehát mintegy teljes képet kapunk a hatalomról, ismerjük működésének módját, mikrotechnikáit, teremtő jellegét, a szembenállás lehetőségeit, és íme, most még származásáról is értesülünk.

A HATALOM MINT TENGYELY

Úgy tűnhet, hogy a pásztori hatalommal egyfajta egésszé kerekedik, tulajdonképpen bezárul a Foucault-i hatalomfogalom. A helyzet azonban nem ilyen egyszerű, élete legvégén ugyanis Foucault megint átértékeli addigi munkáit s ezenközben a hatalom ismét némileg más fénybe kerül. Érne új módosulás lényege, hogy a hatalom valamiféle tengely szerepét tölti be, de hogy milyen tengelyét, arról legalább két Foucault-i álláspontot olvashatunk.

Az egyik álláspontot a *Szexualitás-könyvek* második darabjának az indítása, a tervezett, de meg nem jelent *Előszó* és a tényleges *Bevezetés* jelzi.³⁰ Ezek az írások a szerző kissé meglepő, egyfajta kantianus ismeretelméleti megalapozás irányába tett kirándulásáról vallanak.

A *Bevezetés* és az *Előszó* szerint Foucault mindig is azt a kérdést tette fel vizsgálataiban, hogy mi hozza létre a dolgok tapasztalatát. Válaszul azt találta, hogy bármely dolog tapasztalatának képződése három tengely mentén történik; ezek a tudás, a hatalom és a szubjektummá válás.³¹ E tengelyek működése mondjuk az örültség esetében a következőt jelenti: „először azon ismeretek körének kialakulását, melyek magukat mint a »mentális betegség«-ről szóló szak tudást hozzák létre; másodsor, egy olyan normatív rendszer megszerveződését, mely egy egész technikai, adminisztratív, jogi és orvosi apparátusra épül, mely apparátus célja az örült izolálása és őrizetbevétele; és végül, az énhez és a másokhoz mint az örültség lehetséges szubjektumaihoz való viszony meghatározását.”³²

Vagyis: 1. Hogyan képződik és mit foglal magában egy adott korban az illető témával, tehát az örültséggel kapcsolatos tudás, mely

egyszerre szól is róla és létre is hozza. 2. Milyenek az adott témához kötődő és egyben azt létrehozó szabályok, melyek meghatározott módon mindig a hatalomra utalnak. Az örültség esetében az örültek elzárása, megfigyelése, meggyógyítása stb. 3. A szubjektum adott témával kapcsolatos létrejötte: hogyan alakul ki az örült-, illetve ellenkezőleg, a tudatos nem-örült szubjektum. Összességében az eme három tengely mentén kialakuló örültségtapasztalat fontos szerepet játszik abban, ahogyan a modern ember magát mint szubjektumot létrehozza.

A *Bevezetés* hasonlóképpen szól a szexualitásról: „A »szexualitásról« mint történelmileg különös tapasztalatról való beszéd feltételezi, hogy rendelkezünk olyan eszközökkel, melyek alkalmasak a szexualitást konstituáló három tengelynek azok valós jellegzetességeiben és korrelációiban történő analízisére; e tengelyek pedig: a vonatkozó tudások formálódása, a gyakorlatot szabályozó hatalmi rendszerek, és azok a formák, melyekben az egyének felismerhetik és fel is kell hogy ismerjék saját magukat mint eme szexualitás szubjektumait.”³³

Mi következik mindebből a hatalomfogalomra nézve? Első megközelítésben az látszik, hogy míg korábban legszívesebben hatalom/tudásról beszélt Foucault, addig itt a hatalom és a tudás különválnak egymástól, a tapasztalat külön-külön tengelyét jelentik. Az ugyan igaz, hogy csak együtt hozzák létre a dolgok tapasztalatát, mégis a megfogalmazás alapján az lehet az érzésünk, hogy a hatalom ugyanannyira független a tudástól, mint amennyire a szubjektivitástól. Úgy látszik tehát, hogy Foucault ekkor új hatalomfogalommal kísérletezik, ráadásul olyannal, mely döntően ismeretelméleti státusú, mintegy transzcendentális jellegű. A kérdésünk most már az lehet: Mi újat mond mindez a hatalomról? Összebékíthető-e ez az ismeretelméleti jellegű hatalomkoncepció a korábbival?

A kérdések könnyebben megválaszolhatók, ha Foucault gondolatmenetét Hegelével vetjük össze. Valószínűleg meg lehet írni Foucault-t más nagy gondolkodó (pl. Nietzsche vagy Heidegger) alapján is, ám Hegel beemelése a fejtegetésbe igen kézenfekvőnek látszik. Foucault kevés mesterét említi írásaiban, de egyiküket, Jean Hyppolite-ot, elődjét a *Collège de France* Filozófia tanszékén, többször is.³⁴ Márpedig Jean Hyppolite éppen a Hegel-interpretációjával gyakorolt óriási hatást a Foucault generációjához tartozó francia társadalomtudósokra. Ráadásul eme generáció egy másik meghatározó élménye Alexandre Kojève Hegel értelmezése. Mind Hyppolite, mind pedig Kojève főként *A szellem fenomenológiájával* foglalkozott.³⁵

Mit mond nekünk Hegelen keresztül Foucault? A fő gondolat talán a tudás hegeli értelemben vett önmozgása, mely a tengelyeknek nevezett szakaszokat járja végig. Az első lépés a tudás önmagában, az egymást szabályozó diskurzusok, a diszkurzív gyakorlatok, az episztémé által kifeszített keret, mely alapvetően szabja meg a diskurzusok fejlődését, alakulását. A következő lépcső a tudás átcsapása a valóságba, mely nem más mint a dolgok investíciója,

munkabavétele. A tudás hatalomként, technikaként, térszerkezetként, időbeosztásként, szervezett sorsként stb. jelenik meg, s végül persze emberként. A modern ember adná tehát a tudás fejlődésének végső fázisát. A tudás a hatalom közvetítésével az emberben ismer magára. Az ember termeli a tudást, a tudása jelentős részben a hatalomról szól, a hatalom gyermekeiről, térről és időről, s egyáltalában minden dologról csak mint tér- és időbeliről, csak mint a hatalomtudás által artikulált, munkába vett, felosztott, megjelölt, asszociációkkal felruházott stb. létezőről. De persze az ember tudása, vagyis a tudás önmagára ismerése nem is vezethet máshová, mint az ember szubjektummá válásához. Kezdetben ugyan úgy tűnik, hogy az ember foglya a tudásnak és a hatalomnak, melyek tehát vele szemben idegenként jelennek meg. Utóbb azonban, a megismerés következtében az ember számára kiderül, hogy ő nemcsak objektuma a tudásnak és a hatalomnak, hanem szubjektuma is.

Apró dolog, de talán nem véletlen, hogy Foucault életműve pontosan a fentieknek, a tudás önfejlődésének megfelelően szakaszolódik. Az első művek a tudásról szólnak, a középső szakaszban a hatalomról ír, s ekkor úgy tűnik, a hatalom felszívja magába a tudást is, majd a szubjektummá válásról szólnak az írások, hogy azután e három nagy téma egységbe foglalódjék, s a tapasztalat egésze, igazsága éppen eme három „tengely” együttes érvényesülése révén jöjjön létre.

Ez a gondolatmenet talán még szemléletesebben mutatható be, ha nem a tudás hegeli önfejlődésének egészét vesszük szemügyre, hanem csak egy részkérdést, mondjuk a bűnözést. Eszerint a bűnözés először is tudásanyag, a bűnök csoportosításával, fogalmi meghatározásaival, az összes a témát érintő diskurzussal. Másodsorban a bűnözés mindezen tudás átfordítása a valóságba, vagyis a bűnözéssel kapcsolatos mikrotechnikák egésze, mely többek között végbeviszi azt a tettet, hogy létrehozza a bűnt a maga igazságában. Végül persze az következik, hogy a bűn igazi létrehozatala nem lehetséges másképpen, mint a bűnöző létrehozatalával, a bűnöző szubjektum megteremtésével, mely egyfelől úgy történik, hogy létrejön egy adott személyről a bűnöző-mibenlét tudása, az adott személy a hatalom/tudás investíciós tevékenysége folytán produkálni kényszerül a bűnöző-fogalom egészét. És ezenközben maga a személy is bűnözőként ismer magára.

Még egyszer tegyük fel a kérdést: Mit újat mondhat mindez a hatalomról? Leginkább talán azt, hogy ha a hatalom külön szférának tűnhetett a *Börtön-könyv* kapcsán, azért végül is lehet, hogy nem volt másról szó, mint a tudás átcsapásáról. A tudás, a mindenkorai tudás hatalommá válik, a hatalmat használja fel megvalósulásához, a hatalom az a mód, az a közvetítés, melynek segítségével a különböző szakadások megvalósulnak, megtalálják, éppenséggel konstituálják saját tárgyukat. A modern tudás és hatalom tehát tényleg nagyon szorosan összefügg, ha tetszik ontológiailag is, nemcsak társadalomelméletileg.

De legalább ilyen szoros oda-vissza kapcsolatra találunk a hatalom és a szubjektum között. A szubjektummá válás ugyanis két dolgot jelent egyszerre: egyfelől a filozófiában bevett szubjektummá válást, másfelől viszont az alattvalóvá válást; a francia *assujettissement* szó mindkét jelentést sugallja, sőt éppenséggel elsősorban az utóbbit. Egyszerre zajlik tehát a két átalakulás, hiszen szubjektummá válásom a hatalom investáló tevékenységének velejárója, következménye. Másrészt magamat szubjektumként éppen úgy hozom létre, hogy interiorizálok a hatalmi mintát. Akkor vagyok ugyanis igazán magamnál, ha magamat a hatalomtól visszahódítottak érzem, pontosabban tehát akkor, ha a más hatalmak után végre sajátmagam hatalma alatt állok. Éppen ezt jelenti a minta interiorizálása, hogy ugyanis mindenütt erők, hatalmi aspirációk, étvágyságok, késztetések állnak szemben egymással. Miközben tehát egyfelől a hatalom és a (készen kapott) tudás ellenében leszünk szubjektummá, ez igazából ugyanúgy hatalmi logikát követ (ki győz a harcban?). Hatalom a hatalom ellen, az élet nevében.

Megváltozik tehát az egyén helyzete. Korábban úgy látszott, hogy az ember eltűnik Foucault-nál, hiszen az individuum nem az emancipáció révén jön létre, hanem a hatalom jellegének megváltozása vezet oda, hogy a zavaros embertömeg szemmel tartható individuumok rendezett egységévé válik. Most viszont az egyén noha továbbra is a tudás és a hatalom által szabott keretben létezik, ám ezen belül és sok-sok ponton ezzel éppenséggel szembeszegülve, saját maga alakítja ki magát. Ezért hangsúlyozza Foucault a hetvenes évek közepétől egyre inkább az ellenállás formáit, azt, hogy a hatalomviszony szabad egyéneket feltételez, hogy jobbra csak cselekvési mezőket határol be és nem határozza meg magát a cselekvést.

A szubjektummá válás persze nemcsak mint átmeneti folyamat értendő, amelyből igazából csak a végeredmény a fontos, hanem mint a folyamat maga, amely nem ér véget soha: az egész szubjektum nem is más, mint ez a folyamat. Ezt annál is inkább célszerű így felfogni, minthogy a modern ember nem lehet soha készen, mindig nyitottnak kell lennie a változásra, arra, hogy a hatalom közvetítette célok irányában megváltozzék.

Ami most már a „tengely-elmélet” másik, többször is megjelentetett³⁶ változatát illeti, az szintén tartalmazza a hatalomra utalást. Eszerint a szubjektum történelmi ontológiája az, amelynek három vizsgálati tengelye van: a tudás, a hatalom és az etika. Ebben az összefüggésben a hatalom a következőt jelenti. Ahhoz, hogy megértjük a szubjektum genealógiáját, végig kell vizsgálunk, hogy mit jelentett a szubjektum mint a hatalom tárgya és mint a hatalom gyakorlója, szemben mondjuk a tudás tárgyaként és hordozójaként való megjelenésével, illetve a morális lényként való megjelenésével.

Foucault megítélése szerint az első témáját, tehát az örültség kérdését taglaló könyve³⁷ mindhárom tengelyt nagyjából egyforma súllyal vette figyelembe a kidolgozáskor, de a tengelyek ekkor még

némiképp homályosak voltak és összekeveredtek. A bűnözés, illetve a börtön vizsgálatokor Foucault szerint főként a hatalmi mikrotechnikák kerültek előtérbe, tehát a hatalom szempontja, míg a szexualitás történetének írása közben a szubjektum létrehozatalán van a hangsúly.

MIT KEZDHETÜNK EZZEL A HATALOMFELFOGÁSSAL?

A hatalom kérdésének vizsgálatában különösen érdekelt szaktudomány, a politológia egyszerre találhatja zavarbaejtően érdekesnek és szakmailag szinte használhatatlannak a Foucault-i hatalomfogalmat. A politikatudomány ugyanis a hatalmat jobbra kifejezetten az államhoz kötve vizsgálja, a döntésekhez való hozzáférés lehetősége felől közelítve meg a kérdést. Ráadásul mindezt a társadalom egy önállóan tekintett alrendszerén, a politikai alrendszeren belül helyezve el.³⁸ Ilyen alapállás számára a hatalom Foucault-i fogalma túlfeszített, túlságosan szélesre tárt, operacionalizálhatatlan, inkább (társadalom)filozófiai, sőt metafizikai relevanciájú, semmint szaktudományosan értelmezhető.

Ugyanakkor persze a Foucault-i elemzések némelyike igencsak operacionalizálható szempontokat követ. Gondolhatunk itt például a diskurzus kérdésére, mely politológiai, vagy talán inkább a politikai tudásszociológiát foglalkoztató problémák megoldásához nyújthat segítséget. Itt természetesen nem egyszerűen az ideológia újfajta megközelítéséről lehet szó, hanem arról, hogyan jön létre egy politikai vagy bármilyen más esemény politikai tapasztalata a társadalomban, kinek van előlött hatalma stb. De nem lenne érdektelen, mondjuk, a térszerkezetek politikai hatását is megvizsgálni adott esetben.

Joggal érezhetjük azt, hogy a Foucault által kidolgozott hatalomfelfogásnak nem kevés világnézeti, életvezetési haszna lehet. Foucault a mindannyiunk életének részét képező banális és unalomig ismert intézményeket, mint az iskola, a kórház, a bűnözés stb. új diskurzusba helyezi. Éme diskurzus alapján pedig könnyen érezzük úgy, hogy hiszen mindig is hatalommal terhesnek gondoltuk eme intézményeket, ugyanakkor ha úgy véltük, hogy mégiscsak túlzás lenne a kórházi személyzet vagy az iskolai tanárok önkényében az állam hatalmának megjelenését sejteni, akkor most Foucault segítségével megoldhatjuk ezt az ellentmondást: ezek az intézmények úgy hatalomtelítettek, hogy semmi közvetlen közük nincs az államhatalomhoz. Ennek kapcsán merülhetnek fel morális problémák, s érezhetjük úgy, hogy az ellenállásnak éthosza van. Szerencsére ugyanis a hatalom eme képe szerint nem valamiféle totális represszió alatt nyögünk, hanem lehetőségünk van az ellenállásra is. S ezt az éthoszt még az sem okvetlenül kisebbíti, hogy a hatalom maga is mindig előfeltételezi a vele szemben álló erőket. Ahol nincs ellenállás, ahol nincs legalább minimális szabadság, ott nincs értelme (modern) hatalomról beszélni. A hatalom „lehetséges cselekedetekre ható cselekedetek összessége: lehetőség-

mezőre hat, ahol a cselekvő alanyok viselkedése megnyilvánul: ösztönöz, előidéz, eltérít, megkönnyít, nehezít, kitágít, korlátoz, többé-kevésbé valószínűsít; határesetben kényszerít vagy akadályoz; de mindenkor egy vagy több cselekvő alanyra ható cselekvést jelent, mindaddig, amíg ezek cselekszenek, vagy képesek a cselekvésre. Cselekvés hatása a cselekvésre.”³⁹

Úgy tűnik, a Foucault-i hatalom társadalomelméleti szempontból igen jól hasznosítható. Valami olyasmit jelent ugyanis, hogy a modern társadalom alapmintája a hatalom, a *ki kit győz le?* mintája. Bárhová nézzünk tehát, bármely ártatlannak tűnő szférába kukkantunk is be, valószínűleg igen mély belátásokkal leszünk gazdagabbak, ha a hatalom jelenlétének nyomait keressük, azt, hogyan használódik fel az adott terület a szemmel tartásra, hogyan szolgálja az élet szervezésének célját, a képességek és erők létrehozását, a tevékenységek intenzifikálását stb. Bármilyen célokról legyen is szó, végül is mindegyik a hatalmi technikákra ültetődik rá.

Hatalom mindig volt, mindig is lesz, mondja Foucault, de mintha csak a modern korban adná egyben a társadalom alapmintáját is. Hatalom máskor is volt, de nem akart mindent bekebelezni, éppen-séggel csak néha ragyogott fel, nem bujkált állandóan alattomosan minden viszonyban.

JEGYZETEK

¹ *Surveiller et punir. Naissance de la prison.* Éditions Gallimard 1975. Magyarul: *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* Budapest: Gondolat Kiadó 1990.

² *Vérité et pouvoir.* *L'Arc*, 1977, 70.

³ Lásd például Michel Foucault: *The Subject and Power.* In: Hubert L. Dreyfus–Paul Rabinow: *Michel Foucault. Beyond Structuralism and Hermeneutics.* Chicago: The University of Chicago Press 1983. Magyarul: Michel Foucault: *Miért tanulmányozzuk a hatalmat?* I–II. *Polisz*, 1990, 2, 3. A továbbiakban a magyar kiadást idézem.

⁴ A legfontosabb talán ebből a szempontból: Michel Foucault: *Histoire de la sexualité.* 2. *L'Usage des plaisirs*, Éditions Gallimard 1984, 10–12. o.

⁵ Itt jegyzem meg, hogy a Foucault-i hatalomfelfogásról magyar nyelven is jelent már meg összefoglalás és elemzés, mégpedig Szakolczai Árpád tollából (Szakolczai Árpád: *A fejlődés megkérdőjelezése.* Budapest: Akadémiai Kiadó 1990). Szakolczai Árpád kiváló könyve különösen azért érdemel említést, mert nem egyszerűen ismertet a Foucault-i nézeteket, hanem szembesíti őket történelmi és gondolkodástörténeti tényekkel, s emellett a Foucault-i életmű talaján állva arra is sikeres kísérletet tesz, hogy megírja a közgazdaságtan keletkezéstörténetét. A témában lásd még: Gilles Deleuze: *Foucault.* Les Éditions de Minuit, Párizs, 1986 és a *Michel Foucault philosophe, rencontre internationale, Paris, 9, 10, 11 Janvier 1988.* (Párizs: Éditions du Seuil 1989.) vonatkozó tanulmányait.

⁶ Lásd *L'Archéologie du savoir.* Éditions Gallimard 1969, 259–275. o., illetve ezen belül 272–275. o.

⁷ Michel Foucault: *A diskurzus rendje.* *Holmi*, 1991. (III. évf.) 7. (július). Eredetiben: Michel Foucault *L'Ordre du discours.* Éditions Gallimard 1971, 12. o.

- ⁸ Michel Foucault: *Stultifera navis*. Nagyvilág, 1990. 9. Eredetileg: *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique*, Párizs: Plon 1961, 7. o.
- ⁹ Mint majd számos esetben látni fogjuk, Foucault olyan terminológiát használ, melyet meglehetősen nehéz magyarra fordítani. Egyik legfontosabb szava épp ez, a *discours*. Hogy Foucault-nál mit jelent a szó, azt persze csak hosszas elemzéssel lehetne megvilágítani (lásd ehhez G. Deleuze könyvét, Manfred Frank tanulmányát a *Michel Foucault philosophe...* című kötetben, valamint Angèle Kremer-Marietti *Michel Foucault, Archéologie et Généalogie*. Párizs: Livre de Poche, 1985). Ehelyett itt most csak a szótári jelentésármányokat említhetjük. Eszerint a *discours* jelent beszélgetést, társalgást, diskurzust, beszédet, szónoklatot, prédikációt, haszontalan szószaporítást egy adott tárgyról, tirádát, szövegelést (a cselekvés helyett), értekezést (Descartes, *Discours de la méthode*), a *parole* értelmében vett nyelvi kijelentéscsoportot stb. A diskurzus, tehát a szó szokásos magyar változata eszerint csupán az egyik oldalt közvetíti, holott épp Foucault-nál ez igen kevés. Anélkül, hogy alátámasztanám, jelezni szeretném, hogy a Foucault-i *discours* jelentése leginkább talán a szó- és szövegszövevényhez áll a legközelebb.
- ¹⁰ A diskurzus rendje. Id. kiad., 872. o. Az eredetiben: 20. o.
- ¹¹ Michel Foucault: Mi a Felvilágosodás? In: Szakolczay Árpád (szerk.) *A modernség politikai filozófiai dilemmái, a felvilágosodáson innen és túl*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézete 1991.
- ¹² Immanuel Kant: Válasz a kérdésre: Mi a Felvilágosodás? In: Kant: *A vallás a pusztá ész határain belül és más írások*. Budapest: Gondolat Kiadó 1974.
- ¹³ Ezek megjelentek a Michel Foucault *Résumé des cours. 1970–1982*. (Juillard 1989) című kötetben.
- ¹⁴ Id. mű, 19–20. o.
- ¹⁵ Id. mű, 23. o.
- ¹⁶ *Surveiller et punir*. Id. kiad. 27. o.
- ¹⁷ Id. mű, 34. o.
- ¹⁸ Uo.
- ¹⁹ Uo., 139. o.
- ²⁰ Vö.: 1 Mózes 4, 7.
- ²¹ *La volonté de savoir*. Éditions Gallimard 1976.
- ²² Uo., 107–120. o.
- ²³ Uo., 123–127. o.
- ²⁴ Uo., 126. o.
- ²⁵ Az ellenállás különböző formáinak közös vonásaihoz lásd I. *Miért tanulmányozzuk a hatalmat? A szubjektum kérdése*. Id. kiad.
- ²⁶ *La volonté de savoir*. Id. kiad., 188. o.
- ²⁷ Az egészségügyről lásd Michel Foucault: *The Politics of Health in the Eighteenth Century*. In: Paul Rabinow (ed.) *The Foucault Reader*. New York: Random House 1984.
- ²⁸ Lásd az idézett kiadást. A pázsztori hatalomról, főként történeti vonatkozásairól lásd még Omnes et Singulatim (Mindenkit és egyenként is): A „politikai ész” kritikája felé. In: Szakolczay szerk. Id. kiad.
- ²⁹ Id. mű, I, 10. o.
- ³⁰ A bevezetés helye: *L'Usage des plaisirs*. Id. kiad., 9–39. o. Az előszó: Preface to *The History of Sexuality, Volume II*. In: Rabinow (ed.), 333–339. o.

- ³¹ Rabinow (ed.), 333–334. és különösen 336–338. o.
- ³² Id. mű, 336. o.
- ³³ *L'Usage des plaisirs*. Id. kiad., 9–10. o.
- ³⁴ Pl. *Folie et déraison*. Id. kiad., x. o., *A diskurzus rendje*. Id. kiad., 887. o. Ez utóbbi helyen egyébként meglehetősen sajátos Hegel-értékelés is található.
- ³⁵ Lásd Jean Hyppolite: *Genèse et structure de la Phénoménologie de l'esprit de Hegel, I-II*. Párizs Aubier, Éditions Montaigne 1946; Alexandre Kojève: *Introduction à la lecture de Hegel*. Párizs: Gallimard 1947.
- ³⁶ Lásd: *Mi a Felvilágosodás?* Id. kiad., 112.o.; On the Genealogy of Ethics: An Overview of Work in Progress. In: Rabinow (ed.), 351–352. o.
- ³⁷ Az örültséggel a következő könyvei foglalkoztak: *Maladie mentale et personnalité*. Párizs: Presses Universitaires de France 1954. Ennek alaposan átdolgozott második kiadása: *Maladie mentale et psychologie*. Párizs: Presses Universitaires de France 1961; *Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique*. Id. kiad. Továbbá részben: *Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical*. Párizs: Presses Universitaires de France 1963. Az értékelés az utóbbi kettőre vonatkozik.
- ³⁸ Lásd erről például Gombár Csaba: A politikai hatalom kérdéséről. In: Bihari Mihály (szerk.) *Politika és politikatudomány*. Budapest: Gondolat 1982.
- ³⁹ Lásd: *Miért tanulmányozzuk a hatalmat? II*. Id. kiad., 5. o.